

POLISEMIYA HÁM OMONIMLERDİŇ ULÍWMALÍQ BELGILERI HÁM ÓZGESHELİKLERI

A.Q.Orazimbetov – filologiya ilimleriniń kandidatu, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: polisemiya, omonimiya, metafora, soʻzning leksik-semantik variantlari, koʻp maʼnolilik, soʻz yasallishi.

Ключевые слова: полисемия, омонимия, метафора, лексико-семантические варианты слов, многозначность, словообразование.

Key words: polysemy, homonymy, metaphor, lexical-semantic variants of words, multiple meanings, word formation.

Kirisiw. Tildin baylıǵı hám rawajlanıw dárejesi sózlik quramındaǵı sózler sanı kópıǵı menen ǵana ólshenip qoymastan, ondaǵı sózlerdin semantikalıq baylıǵı menen de belgilenedi. Anıǵıraǵı, tildin ósiw tárepi sózlik quramındaǵı sózlerdin sanı menen de, sıpatı (kóp mánililigi) menen de ólshenedi. Sózdin sapa jaǵınan rawajlanǵanlıǵın kórsetetuǵın birden-bir náre – sózdin kóp mánililigi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Maqalada tildin hár qıylı birlikleri arasındaǵı polisemiyalıq hám omonimiyalıq qatnasıqlardıń qalıplesiw máselesin túsiniwge hárezet etiledi. Izertlewdirin maqseti – milliy til bilimindegi polisemiya hám omonimiya qubılısların ajratıw ózgesheliklerini súyengen halda olardı sistemalı táriyiplewge xızmet etetuǵın principlerdi anıqlawdan ibarat. Bul qoyılǵan maqsetke erisiw ushın hár qıylı izertlewshilerdin miynetlerindegi polisemiya hám omonimiya hádiyseleriniń dástúriy túsiniǵın tallaw, polisemiyanıń ıdırawı hám sózdin jańa mánilerge iye bolıwı, sonday-aq, ayırım sózlerdin yamasa grammatikalıq formaların sesleriniń tosınan saykes keliwi mexanizmlerin anıqlaw wazıypaları qoyıldı.

Bul másele boyınsha sırt el ilimpazlarınan E.M.Galkina-Fedoruk [4], L.Blumfeld [3], O.S.Axmanovaniń [1] hám jergilikli ilimpazlardan E.Berdimuratov [2], Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenovların [5] izertlewlerindegi ilimiy pikirler analiz etildi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Sózdin eki yamasa onnan da kóp mánige iye bolıwın sózdin kóp mánililigi (polisemiya) deymiz. Sózdin kóp mánililigi tiykarınan sózlik qordaǵı sózlerge tán qásiyet. Sebebi, olar uzaq jıllar jasap, tilde jańa sóz jańa mánilerdi jasawǵa uytqı bolıp atırǵan túpkillikli sózler. Nátiyjede sózlik qordaǵı sózler san jaǵınan da, sapa jaǵınan da jaǵınan da, jedel rawajlanǵan, turaqlasıp ábden qalıplesken. Sonıń ushın olar kóp mánili bolıp ushırasadı. Sózlik qordaǵı sózler de eń dáslep payda bolǵan waqıtta bir mánige iye bolǵanlıǵı kórinedi. Keyin zamanlar ótken sayın olar burınǵı ózine tán bir mánis ústine jańadan bir yamasa bir neshe qosımsha dórendi mániler júklegen. E.M.Galkina – Fedoruk "Sóz payda bolǵanda bárhama bir mánili boladı, waqtıń ótiwi menen basqa mánilerdi de ózinde jámlewi múmkin" dep kórsetedi [4].

Máselen, "kóz" dep eń dáslep janlı jániwarların kóretuǵın dene aǵzasın aytqan. Onnan keyin iyneniń sabaq ótkeretuǵın jerin (iyneniń kózi), soń úydiń áyneginiń aynası (áynektiń kózi), sońınan bulaqtıń saǵasın (bulaqtıń kózi), quyashtıń nurın ańlatadı (kúnniń kózi), jumıstı orınlawdıń usılın (istiń kózi) t.b. bildiretuǵın mániler kelip qosıldı.

Sózge qosılǵan jańa máni basqa jaqtan kelip, óz-ózinen júklene bermeydi. Hár bir jańa mánis hár bir sózdin ańlatatuǵın mánisiniń ayırıqsha qásiyetinen, túrlishe tábiyatınan kelip shıǵadı. Sóz óziniń bildirip atırǵan zat, qubılıstı barlıq qásiyetleri menen tolıq qamtıp alıp, súwretlep bere almaydı. Eger sóz óziniń ańlatatuǵın túsiniǵın onıń barlıq ózgeshelikleri menen tolıq jámlep, birden kórsete alsa, onda sóz awıspalı mánide qollanılmaǵan bolar edi. Al sóz awıspalı mánide qollanılmaǵanda, tilde kóp mánili sózlerdin ushırasawı da múmkin. Adam turmıs shınlıǵın birden tolıq bilmey, waqt ótken sayın kem-kemnen tanıy baslaydı. Zattıń barlıq ózine tán belgilerin bilip bolǵannan keyin ǵana

túsiniq abstrakciyalanadı. Olardı bilmey, ózlestirmesten burın belgili sózler awıspalı mánide qollanılmaıdı. Adam bir nárseni birinshi ret kórgende, eń dáslep onıń sırtqı qásiyetleri menen tanıadı. Sol sıpatlar insanıń sezim organlarına az da bolsa tásir etip qanday da bir iz qaldıradı. Adamnıń sanasında qalǵan sol kórgen zat haqqındaǵı túsiniq basqa bir zat penen de uqsas bolıp, baylanısıp turadı. Sonıń nátiyjesinde eki zattıń ya sapasında, ya atqaratuǵın xızmetinde ulıwma uqsaslıq payda boladı. Usı uqsaslıq tiykarında adamlar óz ara uqsas eki yamasa bir neshe zattı bir at penen atay beredi. Máselen, adam adamnıń yamasa haywannıń *qulaǵın* kórgende, birinshi gezekte kórinisine názer taslaydı. Sol arqalı onıń forması ya xızmeti qanday ekenligin bilei. Sonnan keyin adam qulaqtıń súwretin, xızmetin abstrakciyalap, basqa zat penen salıstırıp otırıp, kóplegen uqsas zatlardı da qulaq dep ataǵan. Nátiyjede bul sóz kóp mánili sóz bolıp qalıplesken. *Qulaq* sózi házirgi qaraqalpaq tilinde mınaday mánilerge iye.

1. Zattıń uslaytuǵın jeri (*qazannıń qulaǵı*) 2. Ósimlik náliniń pálegi (*eki qulaq bolıw, tórt qulaq bolıw*). 3. Esiktiń ashıp-jabıw ushın uslaytuǵın jeri (*esiktiń qulaǵı, televizordıń qulaǵı*). 4. Miltıqtıń tepkisi (*miltıqtıń qulaǵın qayırıw*). 5. Sóylewshi hám tınlawshınıń bir nárseden gumanalanıwın (*diywaldıń qulaǵı*). 6. Qupıya isler menen shuǵıllanatuǵın adam (*miliciyanıń qulaǵı, baslıqtıń qulaǵı*).

Mısallardaǵı "qazannıń qulaǵı", "eki qulaq bolıw, tórt qulaq bolıw", "esiktiń qulaǵı, televizordıń qulaǵı", "miltıqtıń qulaǵı" sóz dizbeklerindegi qulaq sózi kórinisi (forması) boyınsha awısqan bolsa, "diywaldıń qulaǵı", "miliciyanıń qulaǵı, baslıqtıń qulaǵı" sóz dizbeklerindegi qulaq sózi xızmetine (esitiw) qaray awısqan mánide jumsalıp tur. Bir sózdin mánisiniń basqasına ótiwi olardıń hár qıylı uqsaslıqları menen baylanıslı, máselen, forma uqsaslıǵı: er adamnıń qalpaǵı – shegeniń qalpaǵı; reńlerdin jaqınlıǵı: altın júzik – altın japıraqlar; funkciyanıń ulıwmalıǵı: sham janbaqta – lampochka janbaqta; jaylasıwındaǵı uqsaslıq: ayaq kiyimniń ultanı – koldıń ultanı.

Sózdin tiykarǵı mánisi belgili bir haqıyqatlıqqa baylanıslı ulıwma tariyxıy ámeliyat tiykarında jasaladı. Sózdin dórendi qosımsha mánileri til faktleri tiykarında pikirlew qábiletine tayanıp qollanıwdan keyin shıǵadı. Turmıstaǵı hár bir tanılǵan túsiniq jańa atama menen atalıwı zárúr. Dáslep bir sóz bir túsiniqti yamasa qubılıstı ańlatıw ushın jumsalǵan bolsa, sońınan ol bir neshe túsiniqti ańlatıw ushın qollanıladı. Buǵan, birinshiden, insanıń ómir nızamlılıǵın tereń túsiniwi, biliwi, seziwi tásir etken bolsa, ekinshiden, onıń mánisi jaǵınan keńeyip rawajlanıwına onıń dáslepki tuwrı mánisi (nominaciyalıq) tiykar boladı.

Sózdin semantikalıq dúzilisi qansha quramalı hám bay bolsa, sonıń menen birge (kóp mánili sózlerdin) tildegi xızmeti de kúsheye beredi. Ásirese, kóp mánili sózler sózlik quramdaǵı sinonimlerdin jasalıwınıń bir usılı retinde tildegi sinonimlerdin kóbeyiwinde úlken orın tutadı.

Polisemiya hám omonimlerdi bir-birinen ajrata bilıw zárúr. Qaraqalpaq tilinde sózge baylanıslı omonimiyalıq qubılıstı leksikalıq omonimiya deymiz de, al grammatikalıq formalar arasındaǵı omonimiyalıq qubılıstı grammatikalıq omonimiya dep ataymız [2:25]. Biz maqalamızda leksikalıq

omonimlerge toqtap ótemiz. Polisemiya hám omonimlerdi bir-birinen ajratıw mashqalası til biliminde oǵada quramalı másele bolıp esaplanadı. Biraq, bul polisemiya hám omonimlerdiń barlıǵına birdey qatnaslı emes. Mısalı: **júz** (dene aǵzası), **júz** (sanlıq), **júz** (feyl) mánisindegi **júz** sóziniń óz ara omonim sózler ekenligi gúman payda etpeydi. Ashıq omonim sózler bolǵanı ushın olar polisemiyalıq sózlerden ańsat ajratıladı. Polisemiya hám omonimlerdi ajratıw mashqalasınıń qıyınshılıǵı kóp mánili sózler menen baylanıp atırǵan omonimlerge tiyisli. Máselen, **kók** (*reńniń bir túri*), **kók** (*pispegen*), **kók** (*shóp*), **kók** (*aspan*), **kók** (*qara úydiń kógi*), **kók** (*adam denesine túsirilgen daq*), **kók** (*dollar*) sózlerin polisemiya deymiz be, omonim sózler deymiz be? Bul sorawǵa juwap beriw ushın, dáslep, "mánisleri arasında baylanıs bar ma, joq pa?" degen sorawdı anıqlaw zárúr. Eger mánisleri arasında baylanıs saqlanıp, sezilip tursa, onda ol mániler bir sózdiń hár qıylı mánileri sıpatında tanılıp-polisemiya, mániler arasında semantikalıq baylanıs úzilse, bugingi kúnde bunday baylanıs sezilmese, onda bul mániler bir sózdiń emes, hár qıylı basqa sózlerdiń, yaǵnıy omonim sózlerdiń mánileri sıpatında tán alınadı. Usı sózlerdiń kelip shıǵıwı bir. Bir sózdiń mánilik jaqtan rawajlanıp, ol mánilerdiń bir-birinen uzaqlasıwı nátiyjesinde júzege kelgen. Bunday omonimler bir sózdiń leksika-semantikalıq rawajlanıwı nátiyjesinde jasalǵan omonimler qatarına kiredi. Yaǵnıy, **kók** sózleriniń kelip shıǵıwı bir bolǵanı menen mánilik jaqtan rawajlanıp, ol mánilerdiń bir-birinen uzaqlasıwı nátiyjesinde sóz jasalıw procesi júz bergen. L.Blumfildtiń aytıwınsha, kóp mánili sózler mánileri arasında semantikalıq baylanısqa iye, al omonimlerde bunday baylanıs joq, sebebi olar ayılıwı hám jazılıwı boyınsha sáykes keletuǵın hár qıylı sózler bolıp tabıladı [3].

Polisemiya hám omonimlerdi bir-birinen ajratıwda mánilerdiń arasında semantikalıq baylanıstıń joq bolıwı tiykarǵı kriteriya bola almay qalıwı da múmkin. Máselen, túrkiy tillerinde **oy** (*atlıq*), **oy** (*feyl*); **kósh** (*atlıq*), **kósh** (*feyl*) h.t.b. sıyaqlı omonimler bar. Bul omonimlerdiń hár biriniń quramındaǵı atlıq komponent hám feyl komponent leksikalıq mánileri boyınsha bir-birinen ajralıp ketpeydi, olarda semantikalıq birdeylik, birlik bar. Bulardı omonimler dep esaplawda tiykarǵı tayanış omonimlik qatarǵa kiretuǵın sózlerdiń hár qıylı sóz shaqabına (birewi atlıqqa, ekinshisi feylge) qatnaslıǵı, sóz óziniń anıq leksikalıq mánisinen basqa, belgili bir sóz shaqabınıń mánisine – kategoriyalıq mánige iye boladı, ózi tiyisli sóz shaqaplarına tán formalar menen ózgeredi. O.S.Axmanovaniń "Omonimlerdı sózdiń kóp mániliginen ajratıp bir-birinen pútkilley parıqlawshı til qubılısların ayırıp kórsetiw kriteriyaları islep shıǵılıwı kerek. Sóylew procesinde omonimlerdi durıs túsiniwdi ańsatlastıratuǵın kriteriyalardıń derlik barlıǵı da tildegi omonimler hám sóz kóp mániligin bir-birinen parıqlaw ushın jetkiliksiz, sebebi bul jaǵdayda biz pútkilley

basqa mashqalaǵa dus kelmektemiz" [1:7] – dep kórsetkenindey tildegi omonim hám polisemiya arasında shegara ele anıq belgilenbegen.

Tildiń rawajlanıwında kóp mánili sózdiń mánileri arasındaǵı semantikalıq baylanıs úzilip, nátiyjede hár biri óz aldına basqa sóz – omonim sózler payda bolıwı múmkin. Máselen, "**jaq**" sózi: 1) *bas súyeginiń tis jaylasqan astıńǵı bólegi (atlıq)*, 2) *bir nárseniń qaptalı, tárepi (atlıq)*, 3) *jandır, órte, alıstır (feyl)*, 4) *súrt (feyl)*, 5) *una, jaqsı kórin (feyl)*. Bul misallarda **jaq** sózi bir sóz shaqabınan bolsa da hár túrli sóz shaqabınan bolsa da olar óz ara omonimlerdi quraydı. Endi usı "**jaq**" sózin **otındı jaq**, **shamdı jaq**, **lampochkanı jaq** degen dizbeklerde olar omonim bola ala ma ya kóp mánilikti quray ma? **otındı jaq**, **shamdı jaq** degende olar ekewi de bir sóz (alıstır, jandır mánisindegi feyl) – tuwra mánide, **otındı jaq**, **lampochkanı jaq** degen de jaq sózi omonim (bir sóz shaqabınan bolsa da), sebebi **otındı jaq** – **órte**, **alıstır**, **lampochkanı jaq** – jaqtılandır – jaq sózleriniń ya forması ya xızmeti boyınsha hesh qanday semantikalıq baylanısı joq, al **shamdı jaq** – **lampochkanı jaq** degende polisemiya sebebi olardıń mánileri xızmetleri boyınsha baylanısqa yaǵnıy alısıw, órtew forması (kórinisi) sáykes kelmegeni menen atqaratuǵın xızmetleri bir bolǵanlıqtan (jaqtılandırıw, jaqtı beriw mánisi) metaforalıq usılda máni awısıwı júz bergen.

Tildegi bir qatar omonimler tildiń rawajlanıwı dawamında sózlerdiń hár biri túrli fonetikalıq ózgeriske ushırawı nátiyjesinde payda bolǵan. Mısalı: **Biz** jerden **biz** tawıp aldıq degen ǵápte aldındı **biz** almasıq, sońǵı **biz** - atlıq. Bul ekewiniń óz ara hesh qanday mánilik baylanısı joq sózler ekenligi belgili. Tildiń rawajlanıwı dawamında etik tigiwshi ásbap quramındaǵı dawıssız "**g**" sesi túsip, sózdiń ortasındaǵı eki dawıslı "**i**", qosılıp, bir dawıslı ses bolıp ayılǵan. Fonetikalıq usınday ózgeristiń nátiyjesinde biziz sózi **biz** bolıp ayıtılıp, almasıq **biz** degen menen omonimlik qatardı quraǵan. Házir de etik tigituǵın biz ayırım túrkiy tillerde, uyǵır, ózbek tillerinde **bigiz**, **biyiz** túrinde aytıladı.

Ayırım omonimler basqa tillerden kirgen sózlerdiń qaraqalpaq tiliniń leksikasında burınnan bar bolǵan túpki-likli sózler menen seslik jaǵınan sáykes keliwiniń nátiyjesinde payda boladı. Mısalı: "**qatar**" mánisindegi **sap** sózi (**sapqa turıw**) hám "quraldıń" "uslaytuǵın tárepi" mánisinde qollanılatuǵın **sap** (**balta sabı**) óz ara omonim. Bul jerdegi "**qatar**" mánisin bildiretuǵın **sap** sózi arab tilinen (arabsha-**sap**) kirgen. Solay etip, sırtqı forması hám ayılıwı birdey, biraq mánileri bir-birinen pútkilley alıs, semantikalıq jaqınlıǵı joq sózler óz ara omonim boladı [5:3].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde sóz mánisiniń awısıwı sóz jasalıw dárejesine jetpegen bolsa kóp mánili sóz (polisemiya) boladı, sóz jasalıw dárejesine ótken bolsa omonim boladı. Polisemiya hám omonimiya qubılıslarınıń hár biri qaraqalpaq tilinde de qosımsha izertlewlerdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Едиториал УРСС, 2004.
2. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили (лексикология), – Нөкис: «Билим», 1994.
3. Блумфилд Л. Язык. – Москва: «Прогресс», 1968.
4. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык, лексика. – Москва: изд. МГУ, 1954.
5. Пахратдинов Қ., Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиниң омонимлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.

REZYUME. Maqolada zamonaviy tilshunoslikning til tizimining turli sathlarida polisemiya va omonimiya hodisasiga yondashuvlari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются подходы современной лингвистики к феномену полисемии и омонимии на разных уровнях языковой системы.

SUMMARY. The article examines modern linguistics' approaches to the phenomenon of polysemy and homonymy at different levels of the language system.